

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

УДК 664.1:334.728(09)

Попрійчук В. М.

ОРЕНДНІ ПІДПРИЄМСТВА ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ПЕРІОД НЕПУ (1921–1928рр.). ІВАНКІВСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД

Стаття присвячена історії розвитку орендних відносин в цукровій промисловості Житомирщини періоду НЕПу. На основі краєзнавчих матеріалів автор проводить дослідження стану орендних відносин в цукровій промисловості регіону, робить спробу визначити ступінь ефективності орендних відносин в галузі.

Новий економічний курс більшовицького уряду почав визначатись з другої половини 1921 р. 9 серпня вийшов підписаний В. І. Леніним “Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя засад нової економічної політики”. Він передбачав утримання державою переважно великих підприємств. Для приватного господарювання були доступні лише дрібні фабрики і заводи. Проводячи свій курс, ВКПб не збиралась повертати власникам експропрійовані у них підприємства. Дрібну промисловість дозволялось орендувати, але вона залишалась під контролем держави. В першу чергу підприємства передавались в оренду колективам, а не приватним особам.

Через півроку після того, як прийшли до влади більшовики, ними, наряду з іншими декретами, 2 травня 1918 р. був виданий “Декрет про націоналізацію цукрової промисловості” і доповнення до цього Декрету від 13 червня 1918 р., які оголошували націоналізованою всю

цукрову промисловість колишньої Російської Імперії, її землі та майно. В Україні “Декрет про націоналізацію цукрової промисловості” був виданий 16 січня 1919 р. Він повторював декрет від 2 травня 1918 р., але щодо суто української цукрової промисловості. Цей закон був недосконалим, слабким його місцем було земельне питання, і тому у березні 1919 р. виходить “Інструкція про спосіб використання у 1919 р. земельного фонду національних цукрових заводів України”, а 16 травня 1919 р. побачив світ новий “Декрет про цукрові заводи і землі при них”. 16 червня 1919 р. друкується інструкція щодо виконання декрету від 16 травня 1919р. І цей декрет не вирішував земельного питання цукрових заводів. В наступні роки видавалося декілька законів та інструкцій, серед них “Земельний закон” Укрревкому – 5 лютого 1920 р., 6 березня 1920 р. – “Інструкція” Наркомзему, “Закон V-го Всеукраїнського з’їзду Рад про закріплення землекористу-

вання” – 2 березня 1921р. Остаточ-но земельний фонд був визначений Декретом ВЦВК і РНК УРСР “Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України” від 4 січня 1922 р. За цим документом, розмір націоналізованого земельного фонду, в середньому на кожний завод, становив 2500 дес. при заводського господарства. Кожен завод мав подати заявку для націоналізації необхідної землі. Іванківська цукроварня (зараз с. Іванків Житомирської області Андрушівського району) вказала розмір необхідного наділу – 1000 дес., а націоналізувала 1502 дес., хоча представники VIII-ї Районної комісії по націоналізації земель ще у 1921 р. підраховали і визначили необхідну площу клину для цукрових буряків – 2500 дес.

Процес націоналізації земель Іванківського цукрового заводу проходив ще довго. Нацфонд цукроварні змінювався і в наступні роки. Причиною остаточної невизначеності розподілу було те, що завод не діяв.

У цукровій промисловості Волині (сучасна територія Житомирської області) єдиним орендним підприємством був Іванківський цукровий завод, заснований ще у 1876 році, розташований в с. Іванків на відстані 20 верст від залізничної станції Кодня. Напередодні НЕПу він не діяв і почав діяти у 1922 р., коли був взятий в оренду Волинським Губземвідділом спільно з сільськогосподарським товариством плантаторів Іванківського району. Незважаючи на те, що сам завод не працював, землі його продовжували використовуватись для вирощування буряків. Так, у 1920-1921 виробничому році на землях Іванківської

цукроварні було засіяно 579 дес., вціліло 350 дес. посіву. У 1921-1922 виробничому році засіяли 556 дес., вціліло 192 дес. посіву. Весь урожай з посівних площ Іванківського заводу вивозився для переробки на Андрушівський та Бердичівський заводи. Іванківський цукровий завод 14 березня 1922 року був взятий в оренду Губземвідділом Волині і товариством плантаторів Іванківського району. Підписали цю угоду, з боку орендарів, голова Волинського губернського управління радгоспами Микола Володимирович Орлов та члени правління товариства плантаторів Яків Ісакович Фірштейн і Володимир Людвігович Ласковський, з боку Цукротресту – голова Обласного управління Бондаренко.

За цією угодою: 1) Цукротрест видавав Губземвідділу і сільськогосподарському товариству в орендне користування Іванківський цукровий завод, розташований при с. Іванкові, Котельнянської волості Житомирського повіту Волинської губернії, з усім його механічним обладнанням, заводською територією і розташованими на ній житловими приміщеннями, інвентарем, матеріалами і продуктами, виділеними заводу після націоналізації, земельним фондом, розташованими на нацфонді допоміжними підприємствами, спорудами, плантаціями, посівами та іншим майном; 2) термін оренди становив 6 років з дня підписання договору; 3) в першому орендному операційному році орендарі гарантували посів цукрових буряків, обробіток і доставку на завод для переробки з площі, не меншої 600 дес., мінімальну

кількість цукру в цьому році, яка складатиме 27000 пудів; 4) в наступні роки оренди мінімальні площі засіву і кількість виробленої продукції підлягали поступовому збільшенню в таких розмірах: у 1924-1925 виробничому році повинно бути засіяно не менше 900 дес. і вироблено 54000 пудів цукру, у 1925-1926 р. – засіяно 1100 дес. і вироблено 82000 пуд. цукру, у 1926-1927 р. – 1700 дес. і 170000 пуд. цукру, у 1927-1928р. відповідно – 2000 дес. і 200000 пуд. цукру; 5) на перший орендний операційний рік Цукротрест відпускав орендарям на засів 600 десятин. 1200 пуд. насіння цукрових буряків за ціною – один пуд цукру за один пуд насіння; 6) орендарям надавалось право заключати договори на постачання цукрових буряків, орендувати землі для засіву в усіх місцевостях; 7) орендарі зобов'язані були дотримуватись всіх законів і цієї угоди; 8) як орендну плату орендарі мали віддавати Цукротресту 15% продукції по валу, яка на 1922 р. складала 3750 пуд. цукру і 2181 пуд. 33 фунти хліба; 9) відповідальність за збереження цукру, що належав тресту, ніс орендар; 10) Цукротрест залишав за собою право контролю експлуатації орендарями заводу; 11) право оренди могло бути передано третім організаціям або приватним особам з дозволу тресту. Договір також включав внесення орендарями застави в розмірі 10000 пуд. хліба.

Угода передбачала не тільки передачу цукроварні в оренду та умови, на яких здійснювалась ця передача, а і розвиток її в наступні роки. Неодмінною умовою договору було збереження кон-

трольних функцій Цукротресту за роботою заводу, а також плановий розвиток, який пропонував трест.

Після підписання орендного договору на Іванківський завод була направлена комісія. Під час її роботи виявилось, що товариство сільськогосподарських плантаторів оренду і застави в розмірі 10000 пуд. хліба на момент ревізії не внесло, і тому відділ держбанку, який мав видати орендарям позику у розмірі 75 мрд. крб., змушений був утримуватись з її видачею. Комісія вказала на різницю між договірним зобов'язанням орендарів засіяти не менше 600 дес. і реально засіяними 384 дес.. Недосів на Іванківському цукровому заводі у 1922 р. становив 19%.

Через декілька місяців після підписання договору на Іванківську цукроварню приїхала інспекція, яка констатувала, що підприємство старе, але здатне до виробництва продукції. Землі заводу були розташовані в Іванківському заводському господарстві – 150 дес., Вертоківському (зараз с. Вертоківка Житомирського району) – 150 дес., Волосівському (зараз с. Волосів Андрушівського району) – 175 дес., Івницькому (зараз с.Івниця Андрушівського району) – 300 дес., Коднянському (зараз с. Кодня Житомирського району) – 300 дес., Ліщинському радгоспі (зараз с. Ліщин Житомирського району) – 300 дес., Луцькому (зараз с. Лука Житомирського району) – 200 дес., а також в Тулицькому (зараз частина с. Ліщин Житомирського району) – 270 дес. Всього по радгоспах – 750 дес., а всієї землі в привазах і радгоспах налічувалось 1845 дес.

На цих землях технічних установ не було.

Штат працюючих на цукроварні складався з 78 працівників. На утримання штату в місяць витрачалося біля 1 млн. крб. зразка 1922 р.

Іванківська цукроварня почала свою роботу як орендне підприємство в 1922 р., коли її колектив провів ремонтні роботи, необхідні для функціонування заводу, та весняну посівну кампанію. За перший виробничий 1922–1923р. завод виробив 12324 пуд. білого цукру-піску, 1049 пуд. 30 фунтів жовтого цукру.

Ці показники були набагато нижчими, ніж на інших заводах. Наприклад, Андрушівський завод в цьому році виробив цукру-піску білого 71748 пуд., жовтого – 11682 пуд.; Червоненський (зараз с. Червоне Андрушівського району) – 45819 пуд. білого цукру-піску, 7740 пуд. – жовтого. Інші заводи теж виробили у 1922-1923 р. набагато більше продукції ніж Іванківський. Процес виробництва на цукроварні тривав 20 днів.

Для Іванківського заводу 1923-1924 виробничий рік був дуже важливим. Волинське Губземуправління і сільськогосподарське товариство плантаторів Іванківського району 13 березня 1923 року підписали угоду, за якою Губземуправління передавало всі права щодо оренди підприємства Райсільсоюзу¹⁷, що не суперечило договору про здачу заводу в оренду. В цьому ж році відбувся новий територіально-адміністративний поділ України, який, однак, не змінив на фонду цукроварні. За ним, згідно з постановою Київського обласного відділення Цукротресту, всі заводи

підлеглого району розподілялись на адміністративні одиниці – комбінати. Іванківський завод увійшов до V району і належав до Червоненського комбінату.

Для засіву цукрового буряку Іванківській цукроварні в 1923 р. було відведено 736 дес. Це дещо більше, ніж у попередньому році. З цієї площі було зібрано 37856 берківців цукрових буряків, які всі були перероблені. З 37856 берк. цукрового буряку було одержано цукру-піску білого 52250 пуд., жовтого – 5800 пуд. В середньому за добу в 1923-1924 виробничому році завод переробляв 1400 берк. Процес виробництва тривав 35 діб: почався 29 жовтня 1923 р. і закінчився 2 грудня 1923 р. Кількість виробленої продукції значно збільшилась порівняно з минулим роком. На один берковець виробленої продукції завод використовував 475 чол/днів.

Протягом першого півріччя 1923 р. на заводі працювало 50 чоловік. Коли почалось виробництво цукру, чисельність працюючих на заводі збільшилась до 67 чоловік.

Кількість працюючих на Іванківському цукровому заводі не була постійною. Вона змінювалась протягом всього року, тому заробітну платню виплачували в залежності від категорії працюючих та їх кількості. Так, у вересні 1923 р. 194 робітники одержали 878 крб. 55 коп. натуральними продуктами. У липні цього року робітникам заводу було зроблено оплату натуральними продуктами на суму 24 крб. 19 коп., службовцям – на суму 61 крб. 63 коп. Така оплата працівникам здійснювалась і в наступні місяці. Підприємство також надавало своїм

робітникам безкоштовні квартири. В них на вересень 1923 р. проживало 25 робітників та 24 службовці.

У наступні роки Іванківський цукровий завод працював все ще не стабільно. У 1924 р. було зібрано 163231 берковець цукрового буряку, з них вироблено 25347 пуд. цукру. Добова переробка в цьому році становила 3887 берківців. Якщо удосконалення процесу виробництва дозволило збільшити добуву переробку цукрових буряків, то загальне виробництво різко скоротилось. На цукроварні 1 грудня 1924 р. працювало 127 робітників та 28 службовців. Після закінчення виробництва кількість працюючих скоротилася до 53 робітників.

До виробництва в тому сезоні колектив готувався дуже ретельно. За короткий час був проведений величезний ремонт. Завдяки удосконаленням вдалося досягти росту продуктивності, на яку вплинуло ще і введення преміальної платні. 30, 40 чи 50% надбавки одержували робітники за збільшення виробничої норми, в основному працюючи на дифузії, фільтропресах для першої сатурації та пробілках.

У 1925-1926 виробничому році на полях цукроварні був зібраний дещо більший врожай, який складав 218291 берк. цукрового буряку. З цієї кількості було вироблено 30569 пуд. цукру, при середньодобовій переробці 3910 берк.

Причин збору майже удвічі більшого врожаю, порівняно з минулим роком, було кілька. По-перше, вчасно і якісно була проведена весняна посівна кампанія, яка почалась 6 квітня. Робітники ще зими підготували маточні висадки, які зберегли майже без втрат.

Своєчасно був відремонтований реманент – 35 сівалок. По-друге, продуктивність праці досягала майже довоєнних норм: на посадку десяти висадок у 1925 році витрачалось 32 чоловіко-дні, а в довоєнний час – менше 23. Враховуючи, що тривалість робочого дня у довоєнний період становила 10,5 години на добу, то ці норми в 1926 р. досягають того ж рівня.

Скрутна ситуація на цукроварні в той час була лише з годівлею власної худоби. Причиною цього було те, що правління продало частину Укр'ясохолодобоїні.

Господарство Іванківського заводу в 1925 р. складалось з 889 дес. землі. Це було дещо більше, ніж земельний наділ попередніх років. Завод використовував чотирипільну систему сівозміни, а раціональної системи встановити ще не вдалось. Причиною цього стало захоплення селянами с.Волосів 60 дес. землі з націоналізованого для цукроварні клину 878 дес. Подібні спірні моменти, пов'язані з захопленням селянами земель, не давали заводу перейти до восьмипільної системи.

У 1925 р. відбувся новий територіальний поділ України. Від Іванківської цукроварні, яка входила до Подільської філії Цукротресту, було відмежовано 1237 дес. землі, розташованої в шести масивах. З цієї площі один масив – Івницька економія, площею 363 дес. – за-новим адміністративним районуванням відійшов до Бердичівської округи – Андрушівської цукроварні.

При заводі залишилися землі, націоналізовані ще в 1922 р. і обстежені комісією Житомирського

окружного Землеуправління у 1925 р., в районі с. Лука, що належали власнику Добровольському. Вони знаходились в Житомирському окрузі Волинської губернії Левківського району. Землі межують на півночі і сході з колишніми землями власника Дзядевича і землями громадян с. Млинище (зараз Житомирський район). Цей клин складався з трьох частин: десятина (1200 квадратних сажнів) під садибу, 186 дес. (2226 к.с.) – придатної землі, дві десятини (1785 к.с.) – непридатні землі.

Крім цього, заводу належали землі, біля с. Тулин. Ними володів колись власник Добровольський. Вони були розташовані в Житомирському окрузі Волинської губернії Андрушівського району. Землі межували на півночі з землями громадян с. Ліщина, зі сходу - з землями с. Тулин, на півдні і заході – теж з землями с. Ліщина. Ці землі знаходились за 17 верст від залізничної станції Житомирі, за 18-від районного центру Андрушівка. Землі – чорноземні, але з великою домішкою піску.

У 1926 р. нацфонд цукрового заводу в с. Іванків становив 780 дес. З перероблених у цьому році 106764 берк. цукрових буряків було виготовлено за добу рекордну кількість (4271 берк) сировини з початку роботи цукроварні, тобто з 1922р. Загальна ж кількість виробленої продукції майже дорівнювала виробництву 1922р. На заводі, станом на перше липня 1926р., працювали 67 робітників та 21 службовець. Головна причина різкого спаду виробництва полягає у недбалому ставленні до підприємства управління цукроварні. Саме в цьому році тут

було проведено слідство, яке виявило, що деякі члени правління цукроварні розтратили гроші і тим самим завдали їй великих збитків.

Оренда Іванківської цукроварні закінчувалась 14 березня 1927 р. За програмою Подольського відділення Цукротресту для засівів цукрового буряку було виділено з нацфонду 140 дес., з надільних земель 1565 дес. і передбачалось виробити 32079 центнерів цукру-піску білого, завод мав працювати 61 добу. Але орендарям не вдалося закінчити цей виробничий рік. У результаті нестійкої роботи цукроварні, зловживань управлінського апарату президія окрвиконкому затвердила постанову окркооперативу про ліквідацію Іванківського сільськогосподарського кредитного кооперативного товариства, яка мотивувалась тим, що товариство порушило кооперативні основи роботи й не виконало своїх завдань. Президія погодилась передати Іванківську цукроварню Цукротрестові при умові, що останній забезпечить бурякосіяння і виробництво продукції. Цукровий завод був єдиним способом додаткового заробітку для селян Іванківського і сусідніх районів. Тому Цукротрест заповнив, що цього року Іванківська цукроварня працюватиме і що надалі її буде забезпечено всім необхідним.

Іванківський цукровий завод як орендне підприємство працював з 14 березня 1922 р. по 14 березня 1927 р. На цукроварні постійно проводились ремонтні роботи, які значно удосконалили процес виробництва і дали можливість підняти його продуктивність, яка найвищою була у 1926 р., коли перероблялося в се-

редньому за добу 4271 берк. цукрового буряку.

Рекордний врожай був зібраний у 1923 році - 37856 берк. У цьому ж році також була вироблена рекордна кількість продукції, яка становила 52250 пуд. білого цукру-піску. Якщо порівняти кількість врожаю, виробленої продукції і кількість земельних площ, відведених під вирощування буряків, з показниками 1911, 1913, 1918 рр., то видно, що Іванківський цукровий завод значно зменшив виробництво продукції. Наприклад, у 1911 р. завод засіяв 2146 дес. землі, з якої було зібрано і перевезено на завод 2185980, а перероблено 1884000 берк. цукрового буряку і очікувалось виробленої продукції - цукру-піску білого - 296020 пуд. Ці дані показують катастрофічно велику різницю між виробництвом заводу у 1911 і 1923 рр. У 1918 р. з 1207 дес. землі, відведеної під цукровий буряк, було зібрано 36490 берк. цукрового буряку, перероблено 36223 берк. і одержано 48521,5 пуд. білого цукру.

В цілому, порівнюючи роботу Іванківського цукрового заводу у дожовтневий період і першими роками більшовицької влади, спостерігається скорочення виробництва, нестійка робота заводу, зменшення посівних площ для цукрових буряків. Лише за продуктивністю заводу вдалось наблизитись до довоєнних показників.

Протягом періоду НЕПу центральні органи управління цукровою промисловістю робили спроби сприяти розвитку цукрового виробництва. Для зручності і покращання стосунків між заводоуправлінням і заводом 1 серпня 1923р. Раднарком

був виданий декрет "Про заходи забезпечення рівноправ'я мов...", який підтверджував рівність мов всіх національностей, що жили на території України. Так як переважачою мовою населення була українська, то вона й була визнана офіційною і для діловодства. Протягом року з дня публікації декрету передбачалось переведення на українську мову діловодства цілої низки відомств, що обслуговували безпосередньо сільське населення або були розташовані в районах, де мовою більшості населення була українська.

Оскільки після нового адміністративного поділу деякі цукроварні однієї округи знаходились в адміністративній підлеглості різних філій Цукротресту, що ускладнювало розрахунки, звітність і контроль, його уповноважений розподілив 26 округів УРСР між філіями так, що до Подільської філії увійшли Бердичівський, Вінницький, Житомирський, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський і Шепетівський округи. Іванківський цукровий завод перейшов з Київської філії Цукротресту до Подільської.

З метою допомоги при посіві буряків, Окргземвідділом було утворено постійну нараду у справах вирощування буряків з участю представників Окргземвідділу, Подільської філії Цукротресту, Бердичівської бурякоспілки та науково-технічної секції спілки сільськогосподарських робітників. Були ухвалені заходи, що мали сприяти розвитку буряківництва у Житомирському окрузі.

Цукрові заводи, як і інші підприємства, обкладались нату-

ральним податком. З метою розвитку виробництва ще у 1922р. Київський губпродком надіслав телеграфне розпорядження, згідно з яким Раднарком затвердив декрет, що звільняв від продподатку землі цукрових заводів і окремих платників, землі яких були засіяні цукровим буряком, а також землі, залишені під чорний пар для засіву на наступний рік, але за наявності договорів про здачу цукрового буряку.

Розглядаючи діяльність Іванківського цукрового заводу як орендного підприємства за період з 1922 по 1927 рік, можна зробити висновок, що завод був взятий в оренду колективом, і це відповідало концепціям більшовиків щодо локальності дії ринкових відносин, збереження контролю за підприємствами дрібної і середньої промисловості.

Договір про оренду Іванківської цукроварні передбачав її розвиток за планом Цукротресту та його нагляд за її діяльністю і широкими повноваженнями. Іванківський завод не виконав поставлених перед орендарями завдань щодо підвищення темпів і обсягів виробництва. Орендарі не зуміли скерувати роботу цукроварні, тому спостерігався то ріст, то спад виробництва, що наприкінці орендного терміну призвело до різкого його скорочення.

В останні роки адміністративний апарат вдався до розтрат, що стало причиною

ліквідації Іванківського кредитного товариства сільськогосподарських працівників і передачі заводу Цукротресту.

Важливим чинником, який заважав нормальному розвитку буряківництва на Іванківській цукроварні спочатку була непродуманість влади щодо розподілу земель для цукроварні та зволікання у визначенні її розмірів, необхідних для безперервної роботи заводу. Розподіл земель продовжувався протягом всього періоду НЕПу і був пов'язаний також з новими адміністративними поділами. З 1925р. землі, що належали Іванківській цукроварні, відмежовувались на користь інших заводів, а клин для засіву буряків скорочувався. На той час завод був найменшим підприємством цукрової галузі Житомирщини.

Оренда Іванківського заводу виявила неефективність такої форми господарювання, основними причинами якої було: 1) втручання влади у справи підприємства; 2) намагання централізовано планувати виробництво; 3) нав'язування нереальних планів; 4) оренда підприємства колективом, а не особою, що в деякій мірі призвело до безвідповідальності в управлінні. На прикладі оренди Іванківської цукроварні можна спостерігати неможливість співіснування планової економіки з намаганням контролю ринку і ринкових відносин, навіть у примітивній формі.

Попрійчук В.М. - асистент кафедри гуманітарної освіти ДААУ.